

JÁRVÁNYHALANDÓSÁG, HÁZASODÁS ÉS PIACOSODÁS DUNABOGDÁNYBAN A 19. SZÁZADBAN

ELTER ANDRÁS

Az alábbi dolgozatban a járványhalandóság és a házasságkötések összefüggését vizsgálom egy község példáján.¹ A hazai szakirodalomban a két jelenség összefüggése kevésbé kutatott. Elsősorban a francia kutatások foglalkoznak a halandósági válság kérdéskörén belül ezzel a problémával. A házasságkötések megszokott rendjének fölborulását két tünettől, a lakodalmak elhalasztásával és a járványt követő újránházassodási láz jelenségével magyarázzák.² A jelenség mikroszintű vizsgálatához rendelkezésemre állnak a dunabogdányi római katolikus anyakönyvből kigyűjtött különböző adatsorok, amelyek hozzásegítenek a probléma árnyaltabb megismeréséhez. Vizsgálati mintául azokat az időszakokat választottam, amelyekre a 19. századi nagy, településünkön is számottevő kole-rajárványok esnek.

Dunabogdány gazdasági viszonyai a 19. század második felében

Dunabogdány a Duna jobb partján, a Dunakanyarban, Visegrád és Tahitótfalu közt elhelyezkedő település. A fővárostól kb. 40 km-re fekszik. A 19. században a lakosság döntő többségét az 1723-tól kezdve betelepülő katolikus németység alkotta.³ Plébániáján anyakönyvét 1724-től vezetik. Kisebbséget alkotott a részben kontinuos és református magyarság.⁴ A népesség száma az 1881-es népszámlálás szerint 2628 fő volt. Ebből 1756 német, 777 magyar anyanyelvű. A katolikusok száma 2442, a reformátusoké 170 volt.⁵

¹ Köszönettel tartozom Benda Gyulának számos észrevételéért és értékes tanácsáért. A település házassodási demográfiájának általános kérdéseit korábbi írásomban vizsgáltam (Elter 2002).

² Benda 2000. 145; Bruneel 1989. 95; Livi-Bacci 1999. 70. Más adatok szerint egyes járványok esetében ugyan érvényesül az újránházassodási tendencia, a járvány alatt viszont – szemben az éhínségekkel – nem szünetelnek a házasságkötések. (Wrigley 1973. 108–109.)

³ L. Gál 1988. 68.

⁴ L. Gál 1988. 62.

⁵ *A magyar korona országában az 1881... 1882.* 204.

A falu határa szűkös. A folyóparti települést a Kis Duna-ág választja el a Szentendrei-szigettől, délről pedig a Visegrádi-hegység erdőségei korlátozzák művelésre alkalmas területeit. A falu jelentős része hegyoldalakon épült. Az adottságoknak megfelelően a 19. század végéig jelentős mértékben a szőlő- és gyümölcsstermesztésre szakosodott. A szőlőkultúra virágzásának az 1880-as évek filoxérajárványa vetett véget.⁶ A 20. század elején a falu fő megélhetési forrása már a kőbányászat és kőfaragás.⁷ Ekkor minden valószínűség szerint az eddig jórészt a mezőgazdaságban dolgozó munkaerő nagy része a 19. század közepe óta működő Csódi-hegyi kőbányákba áramlott, bányászként és kőfaragóként keresve a megélhetést.⁸ A századforduló táján tetőzött a bányákban foglalkoztatottak száma, ekkor – egyes források szerint – 700–900, jórészt helyi munkás dolgozott itt.⁹ Az 1900-as népszámlálás alapján ennél alacsonyabbra tehető ez a szám. A kő, föld, agyag és üvegiparban összesen 469 keresőt regisztráltak.¹⁰

Részletesebben kell szólnunk a szőlőtermesztéséről. A szőlő- és gyümölcsstermesztés adta a 19. század jelentős részében a település fő megélhetését.¹¹ A falu határának összterülete az 1865. évi adatok szerint 3949 katasztrális hold volt. Ebből a legjelentősebb hányadot kitevő erdők a rétekekkel és legelőkkel együtt összesen 2296 holdat foglaltak el. A szántóföldek nagysága 1027, a szőlők területe pedig 418 hold volt. A településen egy nagybirtokos mellett 483 kisbirtokos gazdálkodott.¹² A szőlőterület nagysága a Budai-hegység és a Dunakanyar borvidékének települései között is tekintélyes. A helyi bortermelés igazi jelentőségét azonban az adta, hogy míg az említett vidék zömmel vörös-

⁶ Borovszky é. n. 97.

⁷ Hála 1999. 19. A kőbányászat gazdasági és társadalmi háttéréről lásd még: I. Sándor 1973.

⁸ A fent idézett két szerző nem hangsúlyozza, de – ahogy később látni fogjuk – a népszámlálási és a későbbiekben Schaffer Antaltól idézett adatok egyaránt azt sejtetik, hogy fennáll a filoxéra és a bánya munkaerő-tartalékának megugrása közti összefüggés. I. Sándor Ildikó kutatásai szerint az első világháborútól a harmincas évek közepéig akkora volt a munkaerőtöbblet a bányában, hogy a bányászok két csoportra osztva csak minden második héten dolgozhattak. Az éppen nem dolgozó munkások néha tétlenül ültek otthonukban (I. Sándor 1973. 231.). Ebből is láthatjuk, hogy nem elsősorban a kőbánya munkaigénye szippantotta el a mezőgazdaságtól a munkaerőt, hanem a munkalehetőségek radikális csökkenésekor a bánya csupán a biztonsági szelep funkcióját töltötte be.

⁹ Schaffer 1905. 41.

¹⁰ *A magyar korona országainak 1900... 1904.* 397. Mivel a továbbiakban a bányában dolgozók számát vetjük össze egy korábbi időszak mezőgazdasági munkát folytató kereső népességének létszámával, fontos megjegyeznünk, hogy I. Sándor Ildikó tévesen állítja, az 1930-as népszámlálást rosszul idézve, hogy a bányában segéd munkásként sok nőt foglalkoztattak (I. Sándor 1973. 231, 253.). A népszámlálás valódi adatai szerint 1930-ban 413 férfi és egy nő sem dolgozott a dunabogdányi kőbányákban (*Az 1930... 1934.* 272.).

¹¹ Galgóczy 1877. 100.

¹² *Magyarország művelési ágak... 1865.* 250–251.

bort adó szőlőt termesztett, addig csak Dunabogdányban és a szomszédos Tótfaluban volt jelentős mennyiségű fehérbortermelés. Közülük azonban ez csak Dunabogdányban adta a termés nagyobbik hányadát.¹³ Fényes Elek leírása szerint: „*Szőlőhegye roppant és sok fejér és vörösbort terem, s ez igen becses minőségű, azért innen távoli vidékekről is vétetnek vesszők.*”¹⁴ A bortermelés mellett a csemegeszőlő-, valamint a cseresznye- és kajszibarack-termesztés is jelentős volt.¹⁵ A szőlő, gyümölcs és bor az ország távoli területeire is eljutott, kihasználva a dunai hajózás adta lehetőséget. A közeli Pest piaca biztosította a termelés fő háttérét.¹⁶ A fővárosba jutást a falun végighúzó *megyeút*, valamint a *hetihajó* és az itt állomással rendelkező *gőzhajó* biztosította.¹⁷ Borovszky Samu Tótfaluvá és Pócsmegyerrel együtt Dunabogdányt emeli ki a megye települései közül, mint Pest fő gyümölcscelláit.¹⁸

A szőlő esetében ennek a virágzásnak vetett véget a filoxéra, amely az 1865-ben még 418 holdra rúgó szőlőterületet¹⁹ az 1895-ben elrendelt mezőgazdasági összeírás tanúsága szerint mindössze nyolc beültetett holdra apasztotta.²⁰ A kisbirtokosok száma 1865-ben 483,²¹ 1900-ban viszont a bérlőkkel együtt is csak 114.²² Ezzel párhuzamosan növekedhetett meg, mint azt fentebb láttuk, a bányában dolgozó munkások száma. Közvetlenül vizsgált korszakunk után, a 1880-as évek elején tehát a település gazdálkodásában és foglalkozásszerkezetében radikális változás következett be. Ugyanakkor e földrengésszerű változás előtti időszakból kevés publikált, statisztikai jellegű forrás áll rendelkezésünkre az egyes foglalkozási és művelési ágak szerinti megoszlásra vonatkozóan.²³ Az 1865-ös adatokból mindenesetre kitűnik, hogy a szőlők mellett nem elhanyagolható a gabonatermesztés aránya sem. Ha azonban az 1880-as népszámlálást és az 1865-ös szántóterület nagyságát összevetjük, egy főre két és fél katasztrális holdat kapunk. Ez, valamint az a tény, hogy – valószínűleg – közvetlenül a filoxéra után a kisbirtokosok száma ötödére csökkent, megerősíteni látszik azt,

¹³ L. Gál 1988. 90–91.

¹⁴ Fényes 1851. 145.

¹⁵ Galgóczy 1877. 100.

¹⁶ Hála 1999. 18. Ugyanakkor tudunk nagymarosi kereskedők által Berlinbe és Boroszlóba exportált dunabogdányi szőlő- és gyümölcszállítmányról is. (A. P. 1874.)

¹⁷ Galgóczy 1877. 99., 101.

¹⁸ Borovszky é. n. 55.

¹⁹ *Magyarország művelési ágak...* 1865. 250–251.

²⁰ *A magyar korona országainak mezőgazdasági...* 1897. 302–303.

²¹ *Magyarország művelési ágak...* 1865. 250–251.

²² *A magyar korona országainak 1900. évi...* 1904. 395.

²³ Nem számítva a jóval korábbi, Borosy András által publikált, 1728-as vármegyei összeírást. (Borosy 1997. 35–45.) Az árnyaltabb képhez szükség lenne további források vizsgálatára a korszakból (lásd Sándor Pál Pilisborosjenő szőlőbirtoklására vonatkozó kutatásait (Sándor 1966)). Az alábbi becslések csupán az arányok érzékeltetésére szolgálnak, nem számolva azzal a nyilvánvaló ténnyel, hogy sem a foglalkozási, sem a művelési ágak elkülönülése nem szükségszerű az egyes személyek és gazdasági egységek esetében.

hogy a szőlőpusztulás előtt a lakosság döntő többsége élt a piaci viszonyokra mindig érzékeny szőlőtermesztésből. Ha a demográfiában szokásos ötös szorzóval következtetünk a keresők számából az összlakosságra, és levonjuk a kisbirtokosok 1895-ben regisztrált számát az 1865-ből származó adatokból, azt kapjuk, hogy a lakosság több mint háromötöde élt főleg szőlőtermesztésből és bortermelésből a század második felében a filoxéra fölbukkanásáig. A maradék két ötöd egyik felét a hagyományos iparágakat üzök alkothatták, ha az 1900-as népszámlálás adatait visszavetítjük a filoxérát megelőző évtizedekre.²⁴ Szintén visszavetítés révén becsülhető, hogy a keresők maradék egyötödét elsősorban a gyümölcsstermesztés és a szántóföldi termelés tarthatta el.²⁵

A kolerajárványok Magyarországon

A 19. század harmincas éveiben egy addig ismeretlen, hatalmas erejű járvány rázta meg Európát. Az új és félelmetes betegség Ázsiából kiindulva pusztította végig kontinensünket. A járvány neve a kolera (*cholera asiatica*), melynek őshazája Bengália mocsaras vidéke.²⁶ E területről indult útjára 1818-ban egy addig nem tapasztalt méretű, egész Indiára kiterjedő járvány. Ugyanebben az esztendőben a kór elérte Bombay-t, az év végére már elhagyva Indiát az Arab-félszigeten tombolt, és hamarosan átterjedt Afrikára is. Kelet felé 1818 és 1823 között a karavánutakon elérte Kínát, majd innen hat éves ázsiai terjeszkedése során Szibérián keresztül²⁷ Oroszország európai részeit is.²⁸ 1830-ban már Ukrajna területén szedte áldozatait. A nálunk „nagy kolera”-ként számon tartott 1831–32-es világméretű járvány Oroszország felől támadta meg kontinensünket. A betegséget a lengyel szabadságharcot vérbefojtó orosz hadsereg hurcolta be a felkelt területekre, ahonnan a hazánkkal szomszédos Galicián át Magyarországot is elérte.²⁹ A Habsburg Birodalom nem volt képes megfékezni a járványt, így az végigsöpört a kontinensen, majd az óceán túloldalán is felütötte fejét.³⁰

²⁴ Ez az iparosok és eltartottjaik számát mintegy félezer főre teszi, ami egy ekkora lélekszámú falu esetében jelentős arány (vö. Paládi-Kovács 2000. 314–315.). Bár a környék németlakta településein (beleértve Dunabogdányt is) már a 18. században magasabb az iparosok aránya, mint a Pilis-vidék más nemzetiségű településein (lásd Faragó 1979), kérdéses, hogy a 19–20. század fordulóján mért létszámukhoz nem járult-e hozzá a filoxéra okozta foglalkozási átrendeződés.

²⁵ *A magyar korona országainak 1900. évi...* 1904. 397.

²⁶ Tilkovszky 1955. 42.

²⁷ Schulteisz – Tardy 1964. 125.

²⁸ Más szerzők szerint a járvány a Perzsa-öböl vidékéről érte el a Kaszpi-tengert, majd innen terjedt át Oroszországra (Tilkovszky 1955. 42.).

²⁹ Schulteisz – Tardy 1964. 125–126.

³⁰ Tilkovszky 1955. 42.

Hazánkba sószállító rutének vagy máramarosi tutajosok hozták be 1831 nyarán a betegséget, amely minden óvintézkedés ellenére gyorsan terjedt az országban. Az első esetet június 13-án regisztrálták.³¹ A fertőzött területeket körbe vevő vesztégzárat mind szélesebbre kellett vonni. A védekezés ellenére július 14-én Pesten is elkezdődtek a kolerás megbetegedések.³² Augusztus 5-re már 333 fertőzött községet, 11 987 beteget és 4876 halottat regisztráltak az országban.³³ A megbetegedések, illetve a halálesetek száma az év végére 456 000-re, illetve 201 000-re ugrott. A járvány erejét mutatja, hogy a téli hónapokban is igen nagy erővel tombolt, áthúzódva az 1832-es év elejére.³⁴ Az év végére a járvány áldozatainak száma 250 ezerre³⁵ emelkedett.

Az első és leghevesebb járvány után a kolera többször fölbukkant hazánkban, jelentősen befolyásolva az ország 19. századi demográfiai fejlődését. Az 1831–32-es „nagy kolerát” 1835–37-ben³⁶ követte a „kis kolera”,³⁷ amely kb. 43 000 áldozatot követelt.³⁸ Az 1848–49-es járványról a szabadságharc miatt nem maradt fenn pontos kimutatás.³⁹ A kór lappangva áthúzódott 1855-re,⁴⁰ amikor is a harmadik legpusztítóbb járványt robbantotta ki mintegy 100 000 halottat követelve.⁴¹ Enyhébb, de szintén súlyos a 71 429 halálessel járó 1866-os járvány.⁴² Az első koleravészt megközelítő óriási pusztítást hajtott végre az 1872–73-as járvány, 189 017 halottat hagyva hátra.⁴³ Ezt követően az egészségügyi ellátás látványos javulása következtében az évszázad utolsó járványai már csökkent intenzitással pusztítottak.⁴⁴ A 19. század két utolsó, jóval jelentéktelenebb járványa 1886-ban és 1892–93-ban jelentkezett.⁴⁵

³¹ Vörös 1980. 475.

³² Tilkovszky 1955. 43.

³³ Schulteisz – Tardy 1964. 125.

³⁴ J. Fráter 1980. 6.

³⁵ Vörös 1980. 475. Máshol: 230 761 (J. Fráter 1980. 5.). A 19. századi kolerajárványokról szóló korszerű összefoglalás még várat magára. A szakirodalomban a járványok áldozatainak számáról, a járványok kezdő és végpontjáról különböző adatokkal találkozunk. Ennek oka az eltérő források használata, az eltérő szemléletmód és egy betegség járványos méretűvé válásának megállapításához szükséges objektív ismérvek hiánya. Mádai Lajos munkái (Mádai 1983, 1990) a legkorszerűbb áttekintő tanulmányok a hazai kolerajárványokról.

³⁶ Vörös 1980. 475. Más adatok szerint a járvány 1834–35-re tehető (J. Fráter 1980. 5.).

³⁷ Schulteisz – Tardy 1964. 126.

³⁸ Vörös 1980. 475. Más szerzők 80 000 halottról írnak (Schulteisz – Tardy 1964. 126.).

³⁹ Bálint Nagy 1928. 99.

⁴⁰ A legtöbb szerző a járvány kitörését 1854-re teszi, J. Fráter Zsuzsa azonban kimutatta, hogy ekkor még csak szórványosan fordultak elő megbetegedések az országban, járványszerűvé csak 1855 májusában vált (J. Fráter 1980. 59.).

⁴¹ J. Fráter 1980. 51.

⁴² J. Fráter 1980. 51.

⁴³ J. Fráter 1980. 14.

⁴⁴ J. Fráter 1980. 12.

⁴⁵ J. Fráter 1980. 5.

A *cholera asiatica* nevű betegséget a *vibrio cholerae* baktérium okozza.⁴⁶ A kórokozót Koch fedezte fel 1884-ben.⁴⁷ A baktérium az ürülék útján, igen változatos módon terjed. Gyakran a víz segíti terjedését, amit annak szennyezettsége és általában a rossz higiéniai körülmények, valamint a leromlott, rosszul táplált szervezet csak fokoz. Klinikai megjelenése igen változatos, gyakran csak egyes tünetei feltűnőek.⁴⁸ Ebből kifolyólag különösen óvatosnak kell lennünk az anyakönyvi adatokkal, hiszen a feltételezhetően megbízhatóbb orvosi célú összeírások is tartalmaznak a betegség természetéből fakadó tévedéseket.⁴⁹ Ez fokozottan igaz az 1831–32-es járványra, ami előtt a hazai orvosoknak semmiféle közvetlen tapasztalata nem volt a kórról.

Egy további jellegzetessége a betegségnek, amely kihat a demográfiai vizsgálódásokra, hogy az egyszer megbetegedett és meggyógyult személyek hosszú időre védettséget élveznek. Ennek egyik következménye, hogy az egymás utáni járványok során fertőzött települések száma fokozatosan csökken.⁵⁰ A másik következmény, hogy a járvány általában azokon a területeken intenzív, amelyeket az előző alkalmakkor megkímélt. Különösen jól megfigyelhető ez az 1855-ös járvány esetében.⁵¹

Országos, regionális és megyei szinten több kolerajárványról rendelkezünk különböző szempontú földolgozásokkal.⁵² Arányaiban jóval kevesebb tanulmánnyal találkozunk, melyek egy kisebb közösség: mezőváros vagy város adatait dolgozzák fel.⁵³ Még kisebb közösségek, a falvak szintjén alig végeztek hasonló vizsgálatot. A helyi szintű adatok hiánya mellett így a léptékváltás hozadékaként elvesznek sajátosan e kisebb egységeknél tanulmányozható szempontok is.

Dolgozatom terepül Dunabogdányt választottam, ahol korábban az anyakönyvek alapján a házasságkötések jellemzőit kutattam. Részben ezekre az adatokra, részben újabb vizsgálataimra támaszkodva ezúttal elsősorban a kolerajárványok házasságkötésekre gyakorolt hatását kívánom elemezni.

A két témakör „házassága” több szempontból is ideálisnak tűnik. Bár Dunabogdány anyakönyveit viszonylag korai időponttól, 1724-től vezetik, a 18. században még meglehetősen hiányosak a minket érdeklő adatok. A házasságok lakóhelye 1759-től, kora 1777-től, a halálozás oka pedig csak 1817-től szerepel rendszeresen az anyakönyvekben. Nagyrészt csak a 19. századból állnak ren-

⁴⁶ J. Fráter 1980. 3.

⁴⁷ Figyelemreméltó, hogy a betegséget lényegében annak tényleges ismerete nélkül sikerült központi – egészségügyi és higiéniai – rendeletek segítségével visszaszorítani.

⁴⁸ J. Fráter 1980. 4.

⁴⁹ J. Fráter. 1980. 49.

⁵⁰ J. Fráter 1980. 12.

⁵¹ J. Fráter 1980. 158.

⁵² Bálint Nagy 1928; Blázy 1979; J. Fráter 1980; Keleti 1875; B. Lukács 1966; Máday 1983, 1990; Nagy 1876.

⁵³ Benda 2000; Daday 1931, 1932; Halász 1870; Tormay 1856; Valló 1930.

delkezésünkre folyamatos adatsorok a házasságok és halálozások legfontosabb adatainak elemzésére. Ugyanakkor a 19. század az, amikor megjelent és számos alkalommal pusztított az utolsó nagy, középkori jellegű járvány, a kolera. Az óriási mértékű halandóság, amelyet egyik-másik járvány a településen okozott, megzavarta az élet normális menetét, és így villanófényként világítja meg azokat a rejtett összefüggéseket és mechanizmusokat, amelyek csak ezekben a krízishelyzetekben kerülnek felszínre. A szempontunkból kedvező forrásadottságok és az utolsó pusztító erejű járványos betegség virágkorának időbeli egybeesése teszi tehát lehetővé a vizsgáldást.

A kolera Dunabogdányban

Hazánk területén a 19. század folyamán nyolc jelentős kolerajárvány pusztított. Ezek mérete országos szinten többé-kevésbé ismert, megyei vagy községekre lebontott adataik részben publikálva is rendelkezésünkre állnak. A települések szintjén azonban (így Dunabogdányban is) a legtöbb esetben csak az anyakönyvi adatokra támaszkodhatunk.⁵⁴ Az országban dúló járványok erejét, mint Dunabogdány esetében is tapasztaljuk, nem mindig tükrözik a lokális adatok. Lássuk tehát az anyakönyvek alapján a dunabogdányi viszonyokat.⁵⁵

Akárcsak országos szinten az 1831–32-es járvány mutatkozott a leghevesebbnak. 1831-ben 77 áldozatot követelt, az 1832-es esztendőre azonban nem húzódott át. Az 1831-es év során 205 főre ugrott a halálozás. Összehasonlításképp az előző három év halálozásának átlaga 118 volt.⁵⁶

Az 1834–1836-ig tartó járványos időszakból csupán egy kolerahalottat regisztrál az anyakönyv, az 1836-os esztendőben.

Az 1849-es kolera helyi viszonylatban a harmadik legsúlyosabb járvány mintegy 40 áldozattal.⁵⁷ Az esztendő összesen 179 halottat hagyott hátra, ami igen magas a megelőző tíz esztendő 93-as átlagához mérten.

⁵⁴ Demográfiai szempontból csak közvetett jelentőséggel bírnak, folklorisztikai és kultúr-történeti szempontból viszont fontosak azok a tárgyi és szellemi nyomok, amelyek a kolera emlékét őrzik a településen. Az utolsó jelentős kolerajárványnak, az 1873-as vésznek, a római katolikus templom közelében álló, Szentháromságot ábrázoló fogadalmi oszlop állít emléket (Bergman é. n.). A 20. század első felében született generációk még használták a „kolerát hozza rám” szólást *megjleszt* értelemben. (A kolera folklór és népi gyógyászati vonatkozásairól lásd Grynaeus 1987; Ráduly 1997.)

⁵⁵ A következőkben csak a római katolikusok adatait vizsgáljuk. Mivel részarányuk meghaladta a 90%-ot, a reprezentativitás szempontjából a más vallásúak adatai elhanyagolhatóak.

⁵⁶ Vö. a továbbiakban is: Klinger 1972. 152–153.

⁵⁷ A kolerás megbetegedés és a halál közti idő rövidegét jól szemlélteti egy dunabogdányi példa az 1849-es járvány idejéből. Ekkor esett áldozatul a betegségnek Mihálovits Ágoston káplán. A segédlelkész augusztus 12-i temetése előtt három nappal,

Az 1855-ös járvány, amely országos szinten a harmadik helyen áll, Dunabogdányban viszonylag jelentéktelen, csupán öt halottat jegyeztek be az anyakönyvbe. Azt, hogy az 1849-es járványnak tulajdonképpen folytatása az 1855-ös, alátámasztani látszik, hogy 1850-ben és 1851-ben két-két áldozatot regisztráltak az anyakönyvben. Bár ez korántsem jelenti, hogy településünk esetében 1855-ben ne kívülről tört volna be a járvány, valamennyire vetülete lehet az országosan lappangva továbbható 1848–49-es járvány okozta viszonyoknak.

Jelentősebbnek mutatkozik az 1866-os járvány, amely 14 emberéletet követelt a településen. Ezzel helyi és országos szinten egyaránt a negyedik helyre tarthat számot a halálesetek számát illetően. Szintén az országos viszonyokat tükrözik a második legsúlyosabbnak mondható 1872–73-as járvány adatai. A kolera 1873-ban 45 áldozatot követelt, a következő évre azonban most sem húzódott át. Az év során összesen 187 fő vesztette életét, míg az előző tíz év átlaga csak 110.

Az egész országban mérsékelten jelentkezett az utolsó két kolerajárvány, az 1886-os és az 1892–93-as. E két járványnak a korábbiaktól eltérően már nyomát sem találjuk a falu halotti anyakönyvében.

Elmondható, hogy a faluban dúló három legsúlyosabb kolerajárvány, bár jelentősen megnövelte a halálozást, a megelőző időszakban tapasztalt átlag kétszeresét egy esetben sem érte el, tehát nem üti meg a *népesedési válság* kritériumát jelentő szintet.⁵⁸ Egyedül az 1849. évben közelítette meg a halandóság az előző tíz esztendő átlagának kétszeresét 192%-os értékkel. Hozzá kell tenni, hogy az 1831-es esztendőt viszonylag magas halandóságú évek előzték meg – erre még később visszatérünk –, ennek figyelembevételével kell vizsgálnunk a 74%-os növekedést.⁵⁹ Kiegyensúlyozottnak tekinthetjük viszont az 1873-at megelőző tíz esztendő adatait. Ezekkel összevetve a járvány éve 70%-os növekedést mutat.

Az 1881-es népszámlálási lélekszámadatokat ismerve megbecsülhetjük a járvány mortalitását. A 2442 katolikus vallású lakosra számítva 1,8% körüli értéket kapunk. E körül mozoghatott az 1849-es kolera mortalitása is, míg az

---

augusztus 9-én kézjegyének tanúsága szerint még temetett. Tehát halála előtt egy vagy két nappal még munkaképes lehetett. Hogy a papok hivatásukból kifolyólag mennyire voltak veszélyeztetve a fertőzéstől, nehéz megállapítani. Mindenesetre a helybeli plébánosok és káplánok közül más nem halt meg kolerában a század folyamán (vö. *Dunabogdány*. 1993. 726.).

Érdemes megemlíteni, hogy Mihálovits Ágoston június 29-én, tehát közel másfél hónappal halála előtt temetett utoljára kolerásnak diagnosztizált halottat Dunabogdányban, maga pedig utolsó előtti halottja volt a járványnak. (Az öt megelőző kolerás haláleset július 19-én történt.)

⁵⁸ Benda 2000. 149.

⁵⁹ A forráskiadásból fakadóan itt egyébként is csak három évet tudunk vizsgálni (vö. Klinger 1972.).

1831-es járvány – a kisebb lakosságszámot is figyelembe véve – akár a három-négy százalékot is elérhette.

Számos helyi szintű vizsgálatra lenne szükség, elsősorban a térségben, hogy biztonsággal eldönthessük, az országos helyzettől való fenti eltérések a kórokozó elleni védetté válás jelenségével függenek-e össze, vagy az egyes járványok terjedési útvonalaival magyarázhatók.

A további vizsgálatok tárgyául a község három legsúlyosabb kolerajárványát választottam, az 1831-es, 1849-es és 1873-as katasztrófákat. Mielőtt ezek elemzésére rátérnénk, vessünk néhány pillantást forrásunkra és a vele kapcsolatos problémákra.

Az anyakönyv forrásértéke

Az anyakönyvi adatok megbízhatóságával kapcsolatban óvatosságnak kell lennünk.⁶⁰ A halál okának megállapítása ugyanis gyakran laikusok által történt.⁶¹ A kolera esetében, a betegség jellege miatt, egyébként is nehéz a biztos diagnózis. Így a bizonytalanság nemcsak az első járványnál van jelen, hanem – bár kisebb mértékben – a későbbiekénél is. „Olykor alaptalanul gyanakodtak kolerára, legtöbbször azonban a tényleges kolerás megbetegedést magyarázták másra”⁶² – írja Tilkovszky Lóránt. Ezzel egyezik Máдай Lajos véleménye is, aki az 1872–73-as évek adatai alapján – a kolerán felül is – mással nem magyarázható, magas mortalitást talált.⁶³ Ezen megállapítások vizsgált forrásunk esetében is valószínűsíthetők, ha az 1855-ös járvány anyakönyvi adatait összevetjük az

⁶⁰ A halotti anyakönyv forrásértékének megállapítása általános módszer szerint a gyermekhalandóságok regisztrálásának vizsgálatán keresztül történik. Ha az anyakönyvi bejegyzés tekintetében általában legmostoháiban kezelt korosztály aránya az országos halandósági érték alatt marad, joggal következtethetünk az anyakönyv pontatlanságára, melynek időbeli hullámzását is megállapíthatjuk. Idő hiányában ezt a vizsgálatot nem végeztem el. A kolera jellemzőiből fakadóan ez a módszer szükséges, de nem elégséges a forrás értékének meghatározásához, hiszen itt nem csak hanyagságból, de a halál okának téves megállapítása miatt is adódhatnak hibák.

⁶¹ Somogy megyében pl. egy orvosra 8000-nél is több lakos jutott (Máдай 1990. 84.). Az 1831-es járvány alkalmával a helységek bírónak kellett jelentést tenni a felsőbb szintű hatóságoknak, a külön erre a célra a megyékbe kirendelt biztosoknak. Az első járvány esetében tehát falusi bírók és plébánosok határozták meg a betegséget (Czigány 1985. 81., 87.). Az 1854–55. évi járvány idején szintén a községek bírónak feladata volt, hogy a járványkerületekbe kirendelt orvosokat tájékoztassa (Blázy 1978. 107.). Tőlük a megyei főorvosokhoz futottak be az adatok, akik heti statisztikai jelentéseikben küldték feljebb az anyagot (Máдай 1990. 66.). Keveset tudunk arról, hogy a legalsó szinten kik és hogyan végezték a halottkémi teendőket.

⁶² Tilkovszky 1955. 50.

⁶³ Máдай 1990. 84.

országos összeírás értékeivel.⁶⁴ Ez utóbbi szerint a járvány során 28 megbetegedés történt, amelyből három végződött halállal. Ezzel szemben a halotti anyakönyvben öt halálesetet regisztráltak. A központi összeírás július, augusztus és szeptember hónapokban egy-egy halottat rögzít, addig az anyakönyv júliusban hármat, augusztusban kettőt, míg szeptemberben egy esetet sem. Nem lehetünk biztosak benne, hogy a központi összeírást nagyobb hozzáértéssel végezték, ráadásul elkerülhették a figyelmet olyan esetek, amelyek az anyakönyvben rutinszerűen jelenhettek meg. A szeptemberi haláleset azonban arra hívja fel a figyelmet, hogy egyes, mindkét oldalon valószínűleg ismert eseteket is eltérő módon ítélték meg. Talán szintén a központi összeírás adatfelvételének pontatlanságaival magyarázható az alacsony letalitási arány.⁶⁵ Az anyakönyv pontatlanságára enged viszont következtetni, hogy a kolerás halálesetek levonásával is kiugróan magas marad a halálozási arány ezen évek során.

1. Kolerások részesedése a halálozásban

Év	Halottak száma			Kolera a halál oka
	Összes ⁶⁶	Kolerában elhunyt	Más okból elhunyt	%
1831	205	77	128	38
1849	179	40	139	22
1873	183	45	138	22

Ebből Tilkovszky és Mádai megállapításával összhangban az a következtetés vonható le, hogy jóval több azon esetek száma, amelyeknél a kolerás tüneteket magyarázták mással. Ha azonban megvizsgáljuk a járványos évek körül a halálozás tendenciáit, árnyaltabb képet nyerünk.⁶⁷

⁶⁴ Publikálta: J. Fráter 1980.

⁶⁵ Esetünkben lényeges kérdés lenne annak eldöntése, hogy az adatokat a lelkipásztorok, tehát az anyakönyvet is vezető személyek, vagy mások rögzítették-e. Mindkét esetben lehetséges azonban, hogy az eltérő eredményeket egyszerű elírás, vagy más, az adminisztráció menetéből fakadó pontatlanság okozta.

⁶⁶ Klinger 1972. 152–153.

⁶⁷ A 2. táblázat dunabogdányi adatait egybevetve az országos tendenciákkal meglepő hasonlóságot kapunk a halandósági trendekben (Mádai L. 1983. 346.). Ebből az következik, hogy a hatóokok vizsgálatánál országos szintű jelenségekhez is fordulhatunk.

2. Halálozás a legsúlyosabb járványok körüli években

Év	Halottak száma	
	Össz. ⁶⁸	Nem kolerás
1828		99
1829		117
1830		138
1831	205	128
1832		77
1846		106
1847		115
1848		98
1849	179	139
1850		85
1870		89
1871		127
1872		119
1873	187	138
1874		117

Az 1831-es járvány előtti években feltűnően magas és fokozatosan növekvő a halálozás. Ez valószínűleg más betegségek terjedésével magyarázható.⁶⁹ Az 1849-es és 1873-as esztendőket szintén megelőzik nagy halandóságú évek is, de nem figyelhető meg a növekedésben tendencia.⁷⁰ Ugyanakkor ezek a magas halandóságú évek is eltörpülnek a járványos év nem kolerás áldozatai mellett is.⁷¹ Az utóbbi két járvány esetében tehát felmerül a kolerás tünetek félremagyarázásának lehetősége, jóllehet éppen a legkorábbi alkalommal lenne ez különösen indokolt. Idő hiányában nem vizsgáltam, milyen betegségek szaporod-

⁶⁸ Klinger 1972. 152–153.

⁶⁹ Gyaníthatóan az országos szinten is magas halandóságot már a kolera megjelenése előtt is tomboló járványok okozták (Mádai 1990. 66.). Ez Zala megyei adatok alapján talán a vérhas és a himlő lehetett (Czigány 1985. 87.).

⁷⁰ Az országosan is kiemelkedő halandóságú 1871 és 1872 magas mortalitását egy szokatlanul súlyos maláriajárvány okozta, amely csak 1871-ben 90 ezer fős halálozási többletet eredményezett hazánkban (Mádai 1990. 82.).

⁷¹ Az 1849-es esztendő a kolerát nem számítva is magas halandóságú év az egész országban. Ennek oka a rossz termésben és a termést pusztító sáskajárásban, illetve az ezek nyomán legyengülő szervezeteket megtámadó különféle betegségekben keresendő (Mádai 1990. 72.). Az 1872–73-as kolera idején Mádai szerint nem volt más olyan járvány, ami megmagyarázná a különbséget. Ezért ez esetben téves – a nyáron gyakori és hasonló tüneteket mutató bélhurutos és dizentériás betegségek – diagnosztizálására gyanakszik (Mádai 1990. 84.). Más kutató a tifusszal való összetévesztést gyanítja (Blázy 1978. 112.). Elgondolkodtató viszont, hogy miért az időben hatodik járvány esetében ilyen nagymérvű a tévedés.

tak meg ez idő tájt halálokként az anyakönyvben. Ezek tanulmányozása hozzásegítene annak tisztázásához, hogy tüneteiben kolerához hasonló vagy eltérő betegségekről van-e szó.

Felmerül azonban egy másik lehetőség a halandóság általános növekedésének magyarázataként. Lehetséges, hogy a kolera járvánnyá terebélyesedéséhez is hozzájáruló időjárási tényezők (hőmérséklet, csapadék)⁷² más kórokozók terjedését is előmozdíthatták. Ennek megállapításához fel kellene tárni az egyes kórokozók terjedésének éghajlati feltételeit, továbbá a vizsgált évek időjárási adatait. Mindehhez elvégzendő feladat a többi halálok kigyűjtése és elemzése.

Talán alátámaszthatja ezt a megállapítást, ha a járványokat követő esztendő adataira figyelünk. Feltűnő, hogy a két korábbi járvány utáni esztendő során erősen visszaesik a halandóság, míg az 1874-es év esetében továbbra is magas szinten marad. Az első két esetre a járványok szelekciós hatása⁷³ adhat magyarázatot, de ez még inkább homályt borít a harmadik járványt követő esztendő adataira. Tudjuk, hogy az 1831-es járvány országos szinten – erejéből kifolyólag – a hideg ellenére áthúzódott a téli hónapokra is.⁷⁴ Az 1873-as kolera viszont 1874 nyarán lángolt fel újult erővel.⁷⁵ Ez, ha feltételezzük, hogy az újabb föllobbanásnak időjárársbeli okai vannak, magyarázatot adhat a Dunabogdányban tapasztaltakra. A kolera az 1874-es esztendőben elkerülte ugyan a falut, az időjárás viszont továbbra is kedvezett azoknak a kórokozónak, amelyek a hasonló életkörülményeket kedvelik.⁷⁶

Összegezve a fentieket, teljes biztonsággal még a kontrollforrás segítségével sem állapíthatjuk meg az anyakönyvi adatok pontosságát, mivel másik kútforrással kapcsolatban is felmerülnek kételyek. Mindazonáltal leszögezhető, hogy legalább nagyságrendi eltéréssel nem kell számolnunk.

⁷² A kolerára vonatkozó meteorológiai megfigyelések szerint: „meleg eső után, ha magas léghőmérséklet következett, és viszont a betegségek gyakoribbak voltak, valamint erős szelekkel meggyérültek.” (Tormay 1856. 13.). A meleg csapadékos idő a megfigyelések szerint tehát kedvezett a kórokozó terjedésének, és minden bizonnyal más betegségek táptalaját is szolgálhatott.

⁷³ Chaunu, 1971. 135.

⁷⁴ J. Fráter 1980. 6.

⁷⁵ J. Fráter. 1980. 14.

⁷⁶ Áttekintve a korabeli időjárási adatokat Réthly Antal gyűjteményéből, érdekes eredményre jutunk. Réthly a havi középhőmérséklet értékeit az 1831–32-es és az 1872–73-as járvány időszakából közli. 1832 és 1874 adatait összehasonlítva azt kapjuk, hogy 1874 nyarának középhőmérséklete 1,2 °C-kal magasabb, mint 1832 nyaráé. Ha azonban a június-júliusi átlagokat vetjük össze, már három °C különbséget kapunk. A megoldást azonban inkább az 1874-es nyár magas csapadékmennyisége adhatja, amely – bár ezt adat híján az 1832-es viszonyokkal összevetni nem tudjuk – a megelőző, 1873-as esztendőnek több mint kétszerese, 224 mm volt (Réthly 1998. 326., 538., 539.).

A házassági robbanás

A járványokat követő házassági robbanást két okkal szokás magyarázni. Az egyik a megözvegyültek újraházasodása, a másik a járvány alatti lakodalmak elmaradása miatt a menyegzők „bepótlása”, amikor az esküvőt „az elhalasztott házasságot követő évben kötik.”⁷⁷ Ez utóbbi jelenség természetesen az első házasságokat érinti leginkább, hiszen az özvegyeknél gyakorta elmarad a lakodalom.⁷⁸

A házassági robbanás tanulmányozása több problémát is fölvet. Az özvegyek esetében – mint ahogy a következő fejezetben kitérek rá – számos tényező befolyásolja az újraházasodás időpontját. Leginkább a járvány kezdő és végpontja dönti el, hogy még az adott naptári évben történnek-e az újraházasodások, vagy a következő esztendőre tolódnak. Míg a késői lefolyású 1831-es járvány után zömmel az 1832-es év farsangjára csúsznak az újraházasodások, a korábban kezdődő és végződő másik két járvány esetében nagyrészt még az év során újrakötik őket.

Az első házasságok és mindazok a házasságok, amelyeknél a lakodalom elhalasztása feltételezhető, csak akkor érintettek, ha a járvány a lakodalmak kedvelt időszakára esik.⁷⁹ A járványok tartamát az anyakönyv alapján az első és utolsó halálozás idejével határozom meg.

3. A járványok kezdő- és végpontja

Év	Az első és utolsó kolerás halálozás dátuma*	
1831	július 31.	szeptember 24.
1849	május 23.	szeptember 6.
1873	május 28.	szeptember 6.

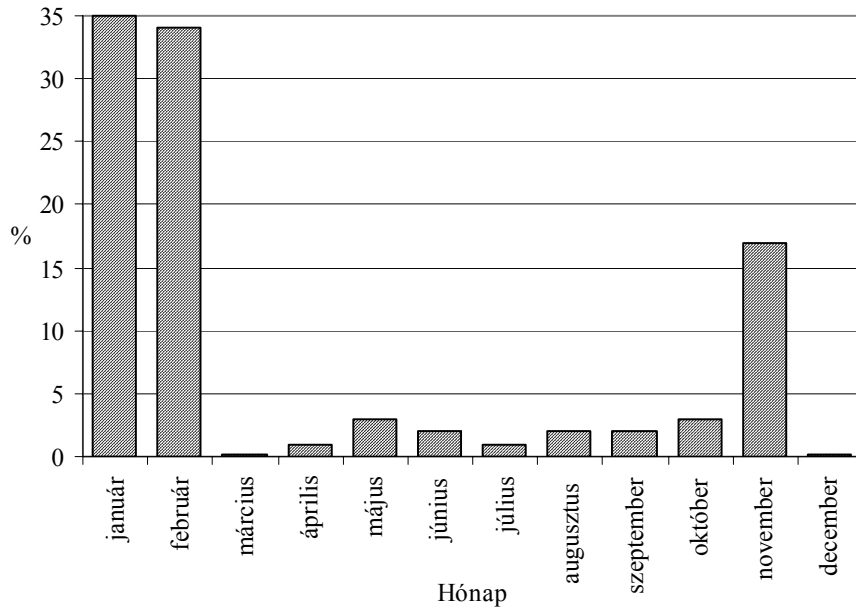
*Valójában az anyakönyvek nem a halálozás, hanem a temetés dátumát jegyzik fel (Dávid Z. 1963. 520.). A dunabogdányi anyakönyv tanúsága szerint, ahol – nem sokkal vizsgált korszakunkat követően – megkülönböztetik a két eseményt, legtöbb esetben egy-két napon belül eltemetik a halottat. Szempontunkból ez a rövid idő elhanyagolható.

Mivel látható, hogy egyik járvány sem húzódott át a nagy nyári munkák lezárulása és az újbor kiforrása miatt – a lakodalomtartás szempontjából – közkedvelt novemberre (I. diagram), elhanyagolhatónak tűnik az emiatt elhalasztott első házasságok száma.

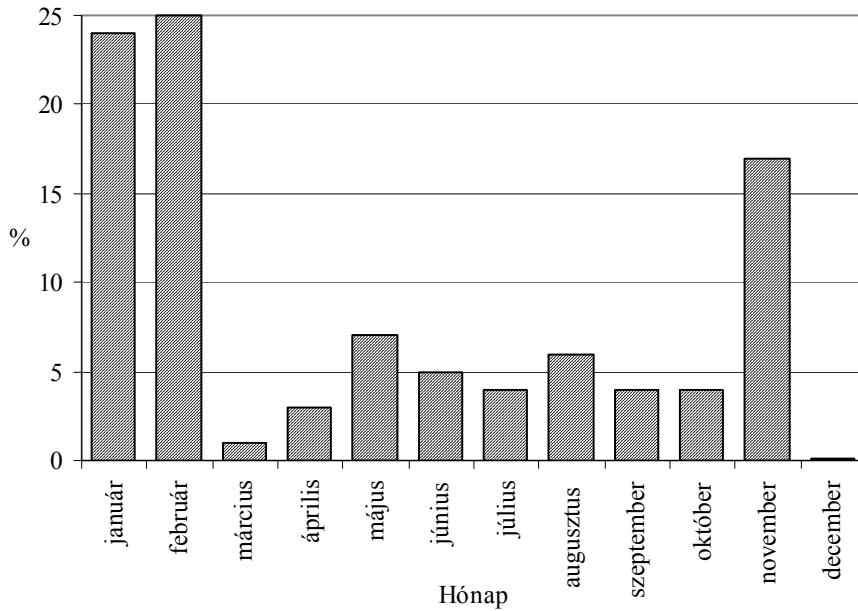
⁷⁷ Keleti 1875. 14.

⁷⁸ A második házasságkötésnek már nincs kultikus vonatkozása, megünneplése jóval szűkebb körű, nem jár „igazi” lakodalommal (Kós 1980. 480.).

⁷⁹ A házassági szezonális kérdéséről a legújabb összefoglalás: Faragó 2000. A témáról lásd még: Bencsik 1977; Faragó 1992, 1994a, 1994b; Horváth 1989; Kakuk 1983; Kós 1974, 1980; Kovács 1996; Nagy Varga 1987; Paládi-Kovács 2001; Zólyomi 1990, 1998.

I. Az első házasságok szezonaritása 1820 és 1879 között, százalékban kifejezve

II. Özvegyházasságok szezonaritása 1820 és 1879 között, százalékban

A II. diagram tanúsága szerint Dunabogdányban is jóval jelentősebb az özvegyek házassodása a nyári hónapokban, azonban még ez az érték sem túl magas. Ha figyelembe vesszük, hogy az özvegyházasságok esetében általában kisebb volumenű volt a lakodalom, vagy lakodalmat egyáltalán nem tartottak, esetleges elhalasztásuk még kevésbé merülhetett fel a nyári járványok idején.

A gyakoriság mellett további kérdés, hogy valóban gyakorolt-e közvetlen vagy közvetett hatást a kolera a lakodalmak elhalasztására. Claude Bruneel a pestisjárványokat vizsgálva a járvány népességre gyakorolt pszichológiai hatásával magyarázza a házassági mutató csökkenését és az azt követő „utolérés” jelenségét.⁸⁰

Másfelől érdemes megvizsgálni, hogy volt-e a jelenséget befolyásoló hatósági rendelkezés a járványok idején. Az 1831–32-es járvány idejéből ismerjük a Helytartótanács idevonatkozó rendelkezését, amely a lakodalmakat külön nem említve általában minden csoportosulást tilt: „*Hogy a lakósoknak özvegyülése, és a ragadó mészárszék lehető tovább terjedése megakadályoztassék, a csoportos emberi gyülekezetek keményen megtiltatnak, minden oskolák, csapszékek és vendégfogadók, úgyszintén a fűszeres és más boltok; kenyér és hús-székek s a t. bezártnak; a miket mégis megvenni elkerülhetetlen szükséges, azokat, a strázsának felvigyázása alatt, melynek kötelessége a vevőket széllyel egymástól tartani, vagy a szabad utcán, vagy az ablakoknál meglehet szerezni.*”⁸¹ Csanád vármegyéből hasonló rendelkezést ismerünk az iskolák és templomok bezárását illetően.⁸² Hasonló tartalmú rendeletek valószínűleg a többi érintett vármegyében is születtek. Az 1872–73-as járvány idején – talán a korábbi rendelkezések betarthatatlanságán okulva – nem született hasonló tartalmú minisztériumi rendelet.⁸³ Nem zárható azonban ki, hogy egy-egy súlyosabban érintett területen alkothattak hasonló értelmű előírást.⁸⁴

A tilalom kérdésének jobb megvilágításához érdemes megvizsgálni a járványok alatt történt házasságkötéseket. 1831-ben és 1849-ben nem esett erre az időszakra egyetlen esküvő sem. Ezek az adatok azonban még nem jelentenek sokat, hiszen megvizsgálva mindkét járványt követő évet, azt találtam, hogy 1832-ben mindössze egy, 1850-ben pedig egy házasság sem kötöttet a megelőző évi járvány idejének megfelelő időszakban (vö. I–II. diagram). 1873-ban azonban hat esetet is találunk a kérdéses periódusban.

⁸⁰ Bruneel, 1989. 95.

⁸¹ Részlet a Helytartótanács 14151/1831-es rendeletéből (Linzbauer 1860. 481–482.).

⁸² Bálint Nagy 1928. 25.

⁸³ *A Magyar Kir...* 1873, 1875.

⁸⁴ Lakodalom vagy esküvő megvetkezében föllángoló vagy súlyosbodó kolerajárványról konkrét adatunk nincs, de a Dunántúlról ismerünk esetet, ahol a község egy papszentelési szertartás miatt vált koleraegóccá (Blázy 1978. 112.).

4. Az 1873-as járvány alatti kolerahalálozások és házasságkötések időbeli megoszlása

1873	Kolerában meghalt	Esküvő
	szám	
május 28–június 7.	6	1
június 8–június 17.	1	1
június 18–június 27.	2	1
június 28–július 7.	4	–
július 8–július 17.	16	–
július 18–július 27.	8	1
július 28–augusztus 6.	5	1
augusztus 7–augusztus 16.	–	–
augusztus 17–augusztus 26.	–	1
augusztus 27–szeptember 6.	1	–

A fenti házasságkötéseknél a nők mindegyike hajadon volt, a férfiak pedig egy kivételével özvegyek. Időben a második házasságkötés az, amely mindkét fél számára első házasság volt, tehát majdnem biztos, hogy tartottak lakodalmat. Ez a többi esetben sem zárható ki, bár az egyik fél özvegy lévén, lehet, hogy elmaradt, vagy kisebb volumenű volt. Mindenesetre látható, hogy még a járvány tetőpontjának számító júliusban is előfordul házasságkötés. Bár az első két járvánnyal szemben jóval többet megtudunk ezen adatok alapján az 1873-as viszonyokról – az egyetlen első házasságon kívül –, csak találgathatunk, hogy valóban tartottak-e lakodalmat ezen házasságkötések alkalmával. Talán nem érdektelen megemlíteni, hogy a fenti táblázat utolsó házasságát egy, a járvány során megözvegyült férfi kötötte, mialatt még nem szűnt meg teljesen a járvány. A bizonytalansághoz persze hozzátartozik, hogy a fenti halálozási adatok nem tájékoztatnak a járványveszély hatóságilag megítélt kezdő és végpontjáról. Nem tudhatjuk, a falu népe egyáltalán hírt kapott-e egy esetleges tiltó rendelkezésről.

Összefoglalva a fentieket megállapítható, hogy egy feltételezhető házassági robbanásba kevésbé szóltak bele az esetleges lakodalmat tiltó rendelkezések vagy a járvány pszichológiai hatása miatt elhalasztott, pótlólagos házasságkötések, mivel a járványok általában nem a kedvelt házassági időszakokra estek. A nyári és kora őszi házasságokat kötők jelentős részét alkotó özvegyek pedig nem mindig tartottak lakodalmat. Egyébként is kétséges lehet az esetleges tiltalmak fogantatja.

A robbanás valódi résztvevői a járvány során megözvegyült férfiak, akik viszont a járvány korai vagy késői lefolyásától függően a járvány vagy az azt követő naptári év házasságainak számát növelték. Mivel a járvány során megözvegyült és egy éven belül újravezényesített férfiak száma az összes járványban elhunytak számának mintegy hatoda-tizede (lásd 5. táblázat), nem találkozunk szembeszökő méretű „robbanással”.

Újraházasodás és piacosodás

Fentebb vizsgáltuk Dunabogdány gazdaságát, foglalkozási és nemzetiségi összetételét. A 19. század második felében az 1870-es évek végéig a szőlőtermesztés adta a lakosság mintegy háromötödének legfőbb megélhetését. A lakosság többi része piacorientált gyümölcsstermesztéssel és iparos tevékenységgel tartotta fenn magát. Joggal feltételezhetjük, hogy a 19. század folyamán a kiváló kereskedelmi utat biztosító Duna és az ország legnépesebb városának közelsége folytán az általános piacosodási tendencia Dunabogdányban is érezte hatását.

Andrásfalvy Bertalan foglalkozott a hegyháti németiséggel és magyarsággal kapcsolatban azokkal a mentalitásbeli és gazdálkodásbeli jegyekkel, amelyek e két népcsoport gondolkodását és viselkedését markánsan megkülönböztetik egymástól.⁸⁵ A szerző a németek piacorientált magatartását még a betelepedésük előtti időszakból eredezteti.⁸⁶ E jelenségről az ország más, németlakta vidékeire vonatkozóan is meggyőző adatokkal szolgál Csoma Zsigmond tanulmánya.⁸⁷ A szerző a 19. század közepén föllendülő Duna-menti csemegezőlő-kultúrát is a piacentrikus gazdálkodás és mentalitás példajaként említi.⁸⁸ Lehetséges magyarázatként, az alábbi jelenségegyüttes okaként éppen ezt a piaci föllendülést és az erre rugalmasan reagáló német paraszti mentalitást sejthetjük, amelynek háttérében a növekvő fogyasztású Pest piacának erősödő vonzóhatása áll.

Az alábbiakban azt vizsgálom, hogy a járványok során elhunytak özvegyei milyen arányban házasodtak újra egy éven (365 napon) belül. Mivel az év során a házasságkötések nem egyenletesen oszlanak meg, hanem január-februárban és novemberben két nagyobb hullámcsúcsban – illetve az özvegyek esetében egy kisebb májusiban is – koncentrálódnak – és ezek mindhárom járvány esetében egyformán beleesnek az általam vizsgált periódusba –, elhanyagolható az a torzító tényező, amely a járványok eltérő kezdő és végpontjaiból származik. Ugyancsak beleesnek a vizsgált intervallumba a tiltott időszakok, az advent és a nagybőjt is.

Lássuk családi állapot és újraházasodás szempontjából a halottakat.

⁸⁵ Andrásfalvy 1973, 1974.

⁸⁶ Andrásfalvy 1973. 107.

⁸⁷ Csoma 1991.

⁸⁸ Csoma 1991. 282.

5. A járványhalottak családi állapota és özvegyeik újraházasodásának aránya

A vizsgált járvány	Meghalt					Egy éven belül újraházasodott			Az egy éven belül újraházasodottak részaránya		
	házas	aszszony/özvegyen maradt férfi	házas férfi/özvegyen maradt nő	nőtlen és hajadon	özvegy	össz.	férfi	nő	összes özvegy-nél	férfi-aknál	nőknél
év	szám			szám**		szám			%		
1831	41	23	18	25–26	4–6	8	7	1	20	30	6
1849	17	15	2	15	1–8	6	6	–	35	40	–
1873	17	8	9	23	2–3	7	6	1	41	75	11

* A számok nem tartalmazzák azokat a házaspárokat, ahol mindkét fél áldozatul esett a járványnak. 1831-ben két, 1873-ban pedig egy ilyen házaspár volt.

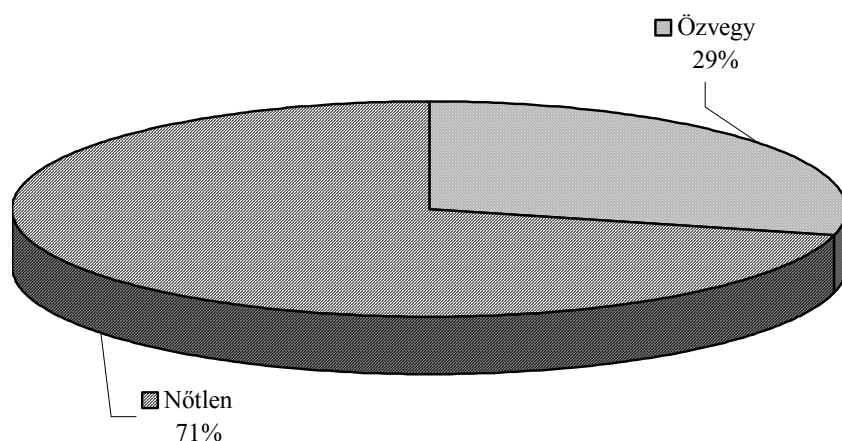
**Az anyakönyv vezetésének pontatlanságából ered, hogy a halottak nevével néha nem szerepel családi állapotuk. Ez – úgy tűnik – gyakoribb az özvegyek és a hajadonok esetében, bár házásoknál is előfordul. A kötőjel utáni szám a kor alapján valószínűsíthetőleg az özvegyek vagy a hajadonok közé sorolható személyek számával bővített adat. Kiskorúak esetében, ha ezt az anyakönyv külön nem is jelzi, egyértelmű a besorolás, így a hajadonoknál ezek a kötőjel előtti értékbe tartoznak.

A táblázatból kitűnik, hogy a házasok változó, de jelentős arányban képviseltetik magukat a járványok áldozatai között. 1831-ben kiugróan magas az arányuk, 1849-ben is vezetnek, míg 1873-ban a nőtlenek és hajadonok (köztük a gyerekek) veszik át a vezetést. Az özvegyek részesedése mindhárom esetben alacsony.

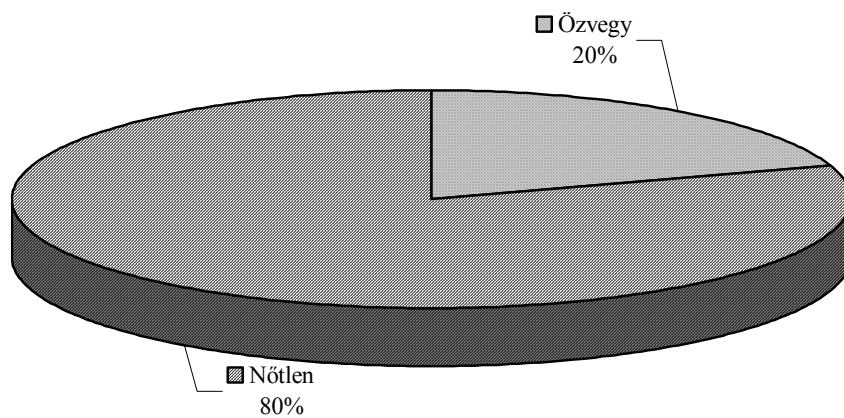
Az újraházasodás arányaival kapcsolatban egy kis kitérőt kell tennünk. A fenti arányok valószínűleg nem tükrözik a teljes valóságot. Az eddigi vizsgálatok elfedik előlünk azokat az eseteket, amelyeknél a megözvegyült házaspár ugyan túlélte a kolerát, de csakhamar valamely más betegségnek esett áldozatul. Ezek száma valószínűleg nem túl nagy, az anyakönyvekből a későbbiekben esetleg kideríthető. Valószínűleg jóval jelentősebb azoknak az eseteknek a száma, ahol a megözvegyült férfi más falubelit vett feleségül, és mint az általában lenni szokott, a feleség lakóhelyén jegyezték be az anyakönyvbe a házasságkötést.⁸⁹ Ezen esetek kiderítése már jóval nagyobb feladatnak tűnik, amely-

⁸⁹ Előfordul azonban számos esetben, hogy a dunabogdányi házassági anyakönyvben dunabogdányi férfi és idegen nő található bejegyzve. A pontosabb képalkotást megnehezíti, hogy 1824 és 1852 között nincs lakóhelyre utaló bejegyzés a házassági anyakönyvben. Így csak az 1873-as járvány környékén vizsgálható a probléma. 1870 és 1879 között 25 exogám házasságot jegyezték be az anyakönyvbe. Ebből mindössze egy bejegyzés van – 1871-ben –, amely helybeli férfit jelöl. Ezek alapján valószínűsíthető, hogy az 1873-as járvány alatt is elhanyagolható a más településeken bejegyzett dunabogdányi nők száma.

nek hozadékát meghaladná a ráfordított munka mennyisége.⁹⁰ Mindezeket figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy az életben maradt özvegyek egy éven belüli újraházasodási aránya valószínűleg némileg magasabb az 5. táblázatban közölteknél. Az eltérést csak tovább fokozza az a jelenség, hogy az exogám házasságokon belül magasabb az özvegyek aránya, mint az összes házasság esetében.

III. Családi állapot a férfiaknál az exogám házasságokon belül 1760 és 1895 között

IV. Családi állapot a férfiaknál az összes házasságon belül 1760 és 1895 között

⁹⁰ A dunabogdányi anyakönyv alapján 35 településsel mutatható ki házassági kapcsolat, bár az intenzívebb kapcsolatok száma ennél kisebb.

A III–IV. diagramon látható, hogy Dunabogdány esetében is érvényes ez a tétel. Az exogám házasságok között mintegy 50%-kal magasabb az özvegyek részesedése.⁹¹

Egy további szempontot nyerünk az arányok értelmezéséhez, ha megvizsgáljuk a vizsgált egy éves periódusban megházasodottak és meg nem házasodottak életkorát. Joggal feltételezhetjük, hogy a megözvegyültek közül a vizsgált intervallum után sem mindenki házasodott újra. Az önként vagy kényszerűségből vállalt végleges özvegyiség fő oka valószínűleg a magas kor lehetett. Az újránházasodottak aránya azonban mindenképpen magasabbra tehető az 5. táblázatban látottaknál, hiszen itt csak az egy esztendőn belül újránházasodók részarányáról értesülünk. Adataim alapján nem áll módomban kimutatni, hogy e két sokaság mérete mennyire tér el egymástól, de a probléma érzékeltetésére közlöm a vizsgált időszakban házasságot kötött férfiak és házasságot nem kötött férfiak meghalt feleségeinek átlagéletkorát.

⁹¹ Le kell szögezni, hogy ezek többnyire nem dunabogdányi férfiak adatai, hiszen exogám házasság esetén rendszerint a menyasszony plébániáján jegyzik be a házasságot. Ugyanakkor feltételezhető, hogy hasonló arányt találnánk, ha a környező anyakönyvekből a dunabogdányi illetőségű férfiak adatait gyűjtenénk össze. Megtaláljuk továbbá a dunabogdányi anyakönyvben olyan exogám házasságok bejegyzéseit is, amelyekben a férfi a helybeli. Ezen esetek száma 1760 és 1895 között 37. Ha ezeken belül vizsgáljuk a kérdéses arányt, és összevetjük a III. diagrammal, még jelentősebb elmozdulást találunk az özvegyek irányába, ugyanis körükben az először házasodó férfiak aránya csupán 65%, míg az újránházasodóké 35%.

6. Az egy éven belül újránházasodott és újra nem házasodott férfiak életkora

A vizsgált járvány éve	Az egy éven belül házasságot kötött özvegy férfiak átlagéletkora	Az egy éven belül házasságot nem kötött özvegy férfiak meghalt feleségeinek átlagéletkora és férjeik kikövetkeztetett átlagéletkora kerekítve ⁹²
1831	30	48
1849	39	50
1873	40	46

Szembeötlő a különbség az egy éven belül újránházasodók és a többi férfi kikövetkeztetett átlagéletkora között. Joggal feltételezhető, ezekkel az értékekkel most már meg is támogatva, hogy az özvegyen maradás egyik oka a magas kor lehetett. Mint később azonban látni fogjuk, e számok mögött más okok is meghúzódhatnak.

E forráskritikai kitérő után térjünk vissza az 5. táblázat elemzésére. Megállapítható, hogy a megözvegyült felek nemenként máshogy viselkednek az újránházasodás szempontjából. A férfiak jelentős része újránházasodik, míg a nőknek csak elenyésző százaléka. Ez a biológiai és mentalitásbeli okokon túl az öröklési szabályokkal magyarázható, ugyanis a férj halála után a feleség legtöbb eset-

⁹² A táblázat harmadik oszlopának adatait az anyakönyvből vettem, ahol azonban csak az elhunyt életkora szerepel, házastársának viszont csak a neve. Az újránházasodott férfiak életkorával szemben, akiknek korát a házassági anyakönyv már közli, itt csak következtetésre támaszkodhatunk. Közelítésképp rendelkezésemre állnak a nem özvegyek közötti házassodási életkorra, illetve korkülönbségre vonatkozó adatok, melyek segítségével a 6. táblázat 4. oszlopának adatait képeztem.

7. Az első házások életkora és korkülönbsége

Év	Átlagéletkor		Korkülönbség év
	férfi	nő	
1820–1839	22,5	20,3	2,2
1840–1859	23,7	20,0	2,7
1860–1879	24,5	21,7	2,8

Esetünkben azonban figyelembe kell venni, hogy a meghalt nők valószínűleg nem elhanyagolható hányadának nem az első házasságát szakította meg a halál, vagy özvegyen maradt férjük már az ő házasságuk előtt is özvegy volt. Mindazonáltal pontosabb adatok híján ezek segítségével következtetjük ki a férfiak valószínű életkorát, hozzáadva a korkülönbséget az elhunyt nők korához.

ben nem örökölte férje vagyonát, illetve az öröklés feltételeként volt szabva, hogy az özvegyasszony ne házasodjon újra.⁹³

Szintén feltűnő az újraházasodás arányának nagymértékű növekedése az idővel. E fellendülést jórészt a férfiak újraházasodási kedvének növekedése eredményezi. Az adatokból nem derül ki, hogy maga az újraházasodás vált-e szélesebb körűvé, vagy időpontja került-e közelebb a megözvegyüléshez. Az utóbbi esetben kell utalni először a fejezet elején fölvezetett körülményekre, melyek szerint az előrehaladt piacosodás gyakorolt fokozott ösztönzést a családi gazdaságok egységének mielőbbi visszaállítására.⁹⁴

Ezt látszik erősíteni az is, hogy a vizsgált intervallumon belül fokozatosan csökken az özvegyi állapot fennmaradásának időtartama. A férfiak esetében 1831-ben 153, 1849-ben 146, 1873-ban már csupán 129 nap az átlagosan eltelt idő a megözvegyülés és az újraházasodás között.⁹⁵

Ez utóbbi eredményt azonban befolyásolhatja az is, hogy a járvány, illetve a halálesetek korán vagy későn zajlanak-e le, pontosabban, milyen közel esnek a tiltott és preferált időszakokhoz. Ha ugyanis a házasságkötések által kedvelt novemberhez és farsanghoz közelebb esnek a megözvegyülések, ez csökkentheti az özvegyiség időtartamát. Ezzel szemben, ha túl közel esnek egy tilalmi időszakhoz, esetünkben az adventhez, ez inkább az időtartam hosszabbodására fog hatni. Így elméletben – ha számos más tényező nem befolyásolná egy házasság létrejöttét – létezne az özvegyiség kezdetére vonatkozóan egy olyan dátum, ami előtt és után egyaránt növekszik az özvegyi állapot időtartama.

Ez ellen szól viszont az a tény, hogy az özvegyházasságok gyakrabban jelennek meg más házasságok által nem kedvelt időszakokban is, vagyis az özvegyekre kevésbé vannak hatással azok a tényezők, amelyek általában a házasságoknál létrehozzák a kitüntetett időszakokat.

Ha azonban megvizsgáljuk a 100 napnál rövidebb időtartamú özvegyiségeket, kiderül, hogy az ezeket lezáró házasságkötések szinte teljesen egybeesnek azokkal a házasságokkal, amelyek nem a preferált időszakokra esnek. Úgy tűnik tehát, hogyha nem a fent jellemzett és természetesen meghatározhatatlan „optimális időponthoz” esnek közel a megözvegyülések, az új házasság időpontjának megválasztása döntés elé állítja az özvegy férfiakat: a gyors újraházasodást, vagy a preferált időszak adta előnyöket válasszák-e. Mindezeket fi-

⁹³ Az özvegy nőknek a házra és bizonyos jövedelmekre vonatkozó haszonélvezeti joga, az *özvegyi jog*, meghalt férjük nevének viseléséig, illetve házában való lakásáig illette meg őket (Tárkány-Szücs 1981. 750–751.). A móringszerződésekből is gyakori feltétel a nő jogainak érvényesüléséhez az újra nem házasodás (Tárkány-Szücs 1981. 360.).

⁹⁴ A férfiak újraházasodását motiváló tényezők között említhető még a nemek közti munkamegosztás kulturálisan szabályozott gyakorlata (vö. Szilágyi 1999. 269.), valamint az anya nélkül maradt gyerekek nevelése is. Ezeket a tényezőket azonban korszakunkban állandónak tetelezzük fel.

⁹⁵ Az időhasználat változásairól az utóbbi két évszázad folyamán lásd Paládi-Kovács 2001; Dobszay – Fónagy 1998. 71–74.

gyelembe véve, nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy a járvány kezdetének és végének időpontja pontosan mikor, melyik irányba módosítja a megözvegyülés és az újraházasodás távolságát. Ennek fényében tehát nincs okunk elvetni az özvegyeségi időtartam fentebb jelzett csökkenését.

Az újraházasodási aránynak a 19. század folyamán történő növekedésével kapcsolatban egy további szempont int óvatosságra. Országos viszonylatban kimutatható egy trend a települések endogámiájával kapcsolatban. Eszerint településeink a 18. század folyamán viszonylag nyitottak, majd egyre inkább főlerősödnek az endogám tendenciák. Ez valamikor a 19. század második felében tetőzik, majd napjainkig újra az exogám folyamatok erősödnek fel.⁹⁶ Ha esetünkben is érvényesek ezek a folyamatok, akkor az 1870-es években valószínűleg nagyobb zártság jellemezte a települést, mint a másik két korábbi járvány időszakában. Ez esetben számolnunk kell azzal, hogy az 1831-es és 1849-es járvány alkalmával megözvegyült és más településeken párt választó (így csak az ottani házassági anyakönyvben bejegyzett) férfiak nagyobb arányban tűnnek el statisztikánk optikája elől, mint az 1873-as kolera alkalmával. Tehát elképzelhető, hogy a növekvő tendencia másról (is) szól, mint az elsőre vélhető volt.⁹⁷ Az exogám házasságok aránya a dunabogdányi anyakönyvben 1760 és 1779 között 10% volt, míg 1860 és 1879 között ez az érték 13%-ra emelkedett. Mindazonáltal ez a növekedés jóval kisebb mérvű, semhogy egymaga magyarázná az egy éven belüli újraházasodások arányának növekedését. Így ezáltal is megerősítve látjuk elméletünket a piacosodás újraházasodásra való hatásával kapcsolatban.

Ha megtekintjük a 6. táblázatot, észrevehetünk még egy adatsort, ami ismét csak a piacosodás hatását feltételező sejtésünket látszik alátámasztani. Ez pedig az újraházasodó férfiak átlagéletkorának növekedése. A jelenségnek többféle magyarázata is lehet. Mindkettő megerősíteni látszik alapvető feltételezésünket. Az egyik lehetséges ok az, hogy az újraházasodás szélesebb körűvé válik, kitolva az újraházasodók felső életkorát. Ekkor persze az özvegyházasságok számának növekedését tapasztalnánk. A másik lehetséges ok azon a feltételezésen alapul, hogy az idősebbeknek kisebb az esélyük a (gyors) újraházasodásra, ezért ha újra meg is házasodnak, ezt később teszik. Az előrehaladt piacosodás azonban nagyobb sietségre ösztönözheti őket (is) a csonka családi gazdaság helyreállításában.

Az első lehetőséget cáfolni látszanak azok az adatok, amelyek az özvegyházasságok részarányát mutatják az összes házasságkötés viszonylatában.

⁹⁶ Őrsi 1983.

⁹⁷ Mint láttuk, sajnos nem állnak rendelkezésünkre a házasfelek lakóhelyi adatai 1824 és 1852 között. Ezért a folyamatot 100 éves eltéréssel próbáljuk megragadni.

8. Az özvegyházasságok típusainak részaránya 1820 és 1879 között

Év	Özvegy férfi és hajadon nő között kötött házasságok részaránya az összes özvegyházasságon belül	Özvegy nő és legény között kötött házasságok részaránya az összes özvegyházasságon belül	Két özvegy között kötött házasságok részaránya az összes özvegyházasságon belül	Az özvegyházasságok részaránya az összes házasságon belül
%				
1820–1839	32	30	38	26
1840–1859	39	31	30	31
1860–1879	40	29	31	27

Kitűnik, hogy nincs lényeges elmozdulás sem a özvegyházasságok és első házasságok között az előbbieik javára, csak az özvegyházasságokon belül az özvegy férfiak által kötött házasságok irányába az özvegy nők által kötött házasságokhoz képest. Biztatóbb eredményt kapunk, ha a következő másfél évtized adatait tekintjük meg.

9. Az özvegyházasságok típusainak részaránya 1880 és 1895 között

Év	Özvegy férfi és hajadon nő között kötött házasságok részaránya az összes özvegyházasságon belül	Özvegy nő és legény között kötött házasságok részaránya az összes özvegyházasságon belül	Két özvegy között kötött házasságok részaránya az összes özvegyházasságon belül	Az özvegyházasságok részaránya az összes házasságon belül
%				
1880–1895	44	16	40	24

Ezek az adatok már részben kielégítik várakozásunkat. Az özvegyeken belül erősen a férfiak javára tolódott el az arány, viszont az összes özvegyházasság részaránya az első házasságokhoz képest csökkent. Ez utóbbi adat akár az egészségügyi viszonyok javulását és az életkor növekedését is jelezheti, ugyanakkor az újrَاهázasodás szélesebb körűvé válására nem ad megnyugtató választ.

Mindazonáltal, ha el is fogadnánk a szélesebb körűvé válást magyarázatként a 6. táblázatban tapasztalt tendenciára, ezt csak a nyolcvanas-kilencvenes évek-

re vonatkozóan tudnánk hasznosítani.⁹⁸ Vizsgált korszakunkban még nem állnak rendelkezésünkre ilyen támpontok. Ha fel is tételezzük, hogy a jelenség csírájában már ekkor is létezett, inkább a másik feltevésünkre kell hagyatkoznunk, tehát az újránházasodás szélesebb körűvé válása helyett annak sürgetőbbé válására kell gyanakodnunk.

Feltételezhetjük, hogy az „újránházasodási versenyben” az özvegy férfiak által is elsősorban a fiatal és hajadon nők „keresettek”. A menyasszony, illetve családja oldaláról pedig a nem túl idős férfiak. Ezt az alapesetet persze módosíthatja a vagyonosság, a család, a gyerekek száma, a kapcsolatok, érzelmek stb. Ha azonban ragaszkodunk ezen alapfeltevésünkhöz, ebből az következik, hogy először a fiatalabb férfiak nőszülnek meg, elsősorban hajadonokat vagy fiatalabb özvegyeket választva, majd az idősebbek gyakran inkább idősebb özvegyekkel házasodva. Ez esetben előfordulhat, hogy egy új házastárs személyének mérlegelése közben újabb lehetséges feleségjelöltek özvegyülnek meg, újabb hajadonok kerülnek eladó sorba, valamint a nagyobb eséllyel rendelkező fiatal férfiak megnősülése után a másik fél számára is tárgyalóképesebbé válnak az idősebbek. Mivel a „házasodási piac” teljes mértékben soha sem telítődik, bizonyos kompromisszumokkal az idősebb férfiak is lerövidíthetik özvegyiségük időtartamát, fölálldozva persze a várakozás adta előnyöket a gyorsaság oltárán. Éppen erre a lépésre ösztönzik őket a piaci termelés fokozottabban érvényesülő előnyei. Ebben az esetben az özvegyházasságok részarányában nem szükséges növekedést feltételeznünk, csupán az özvegyiségben töltött idő rövidülne meg. A menyasszonyok családi állapota összetételének változása ezt a feltételezést erősíti meg.

10. A kolerajárvány során megözvegyült és új házasságot kötő férfiak menyasszonyainak családi állapota

A megelőző járvány éve	Hajadon	Özvegy
	nők száma	
1831	7	1
1849	3	2
1873	2*	4

* Míg a hajadonok az átlagos házasodási kor környékén mennek férjhez, az 1873-as év egyik adata egy 36 esztendőes hajadon menyasszonyról tudósít. Ez is erősíteni látszik az alapvető tendenciát.

⁹⁸ E korszakban a szőlő jelentős piacra termelésének már véget vetett a filoxéra. Helyébe a kőfaragás, kőbányászat, valamint a megnövekedett jelentőségű és ugyancsak piaciorientált gyümölcsstermesztés lépett.

Lássuk a menyasszonyok életkorának változását, illetve a házaspárok közötti korkülönbséget:

11. A kolerajárvány során megözvegyült és új házasságot kötő férfiak és menyasszonyaik életkora

A megelőző járvány éve	Átlagéletkor		Korkülönbség
	vőlegény	menyasszony	év
1831	30	23	7
1849	39	32	7
1873	40	35	5

Bár a korkülönbség csak kis mértékben csökken, mindez legalábbis nem mond ellent feltételezésünknek.⁹⁹

Összegzés

A dunabogdányi kolerajárványok eltérő módon tükrözik az országos halandósági mutatókat. Kérdéses, hogy ez a védetté válás vagy a terjedési irányok sajátosságaiból fakad-e. A három legpusztítóbb járvány a településen az 1831-es, az 1849-es és az 1873-as volt. A járványokat követő házassági robbanást vizsgálva kiderült, hogy ebben elsősorban az özvegyek újraházasodása játszik szerepet. A lakodalomtartás elhalasztásából adódó „pótlások” részesedése az esetleges tilalmak be nem tartása (a pszichológiai tényező gyengesége), illetve a járványoknak a házasságkötésekben szegény hónapokkal való egybeesése miatt jelentéktelen. Az özvegyek egy éven belüli újraházasodásának vizsgálata során kiderült, hogy a férfiak rendkívül magas arányban választják a gyors újraházasodást, míg a nők esetében erre csak ritkán kerül sor. Az is fölsejlik az adatokból, hogy a század folyamán ez a tendencia erősödik. Más adatok, mint az egy éven belül újraházasodók átlagéletkorának növekedése, az özvegyesség napjai számának csökkenése, valamint az újraházasodott férfiak feleségei családi állapotának elmozdulása a hajadontól az özvegy felé, mind azt mutatják, hogy bizonyos körülmények a csonkává vált családi gazdaság mielőbbi helyre-

⁹⁹ A házassági szezonális alakulására vonatkozó korábbi vizsgálataim során feltűnt, hogy a század végére az özvegyeknél megnő a nagy nyári munkákat megelőző május hónap kedveltsége a házasságkötéseket illetően. Ez a jelenség is a piac szerepének növekedésére utal, bár inkább az 1880-as években válik szembeötlővé.

A mezőköbölküti vizsgálatok tanulságai megerősítik feltételezésünket. Itt a tavaszi házasságok számának növekedését az ekkorra eső kapálás munkaerő-szükséglete, illetve a kapásnövények megnövekedett részaránya ösztönözte (Kós 1980. 475., 478.). Ez az adat ugyanakkor alátámasztja, hogy a családi gazdaság munkaerőigénye akár egy éven belül is befolyásolhatja a lakodalom időpontjának megválasztását.

állítására ösztönzik az özvegyeket. E jelenség hátterében a fokozódó piacra termelés gyanítható, amellyel a település túlnyomórészt szőlőtermesztő és bortermelő lakossága a gyarapodó lakosságú Pest növekvő fogyasztását szolgálta ki.

IRODALOM

- A. P. 1874. c. n. *Borászati Lapok* I. 17. sz. 203.
- Andrásfalvy Bertalan 1973. Ellentétes értékrendek és polgárosodás. *Tiszatáj* XXVII. 8. sz. 105–110.
- Andrásfalvy Bertalan 1974. Hagyomány és alkalmazkodás baranyai német és magyar falvakban. In Hofer Tamás – Kisbán Eszter – Kaposvári Gyula (szerk.): *Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században I. Faluk*. Budapest–Szolnok, 141–148.
- Bálint Nagy István 1928. *Kolerajárványok Csanád vármegyében*. Makó.
- Bencsik János 1977. Csege szabadmenetelű jobbágyfalu társadalomnéprajza a 18–19. század fordulóján. *A Hajdúsági Múzeumok Évkönyve* III. 63–149.
- Benda Gyula 2000. Halálozások és halandóság Keszthelyen 1747–1849. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve, 1.* 122–165.
- Bergman Ferenc é. n. *Plébániatörténet*. Kézirat, Dunabogdány, Római Katolikus Plébánia.
- Borosy András 1997. *Pest-Pilis-Solt vármegye regnicoláris összeírása I.* (Pest megye múltjából 8/1.)
- Borovszky Samu (szerk.) é. n. Magyarország megyéi és városai. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye II. *Budapest*.
- Blázy Árpád 1979. Az 1855. évi kolerajárvány hatása Zala megye lakosságára. In Farkas Gábor (szerk.): *A Dunántúli településtörténete 1848–1867*. III. 105–113. Székesfehérvár. (MTA Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője)
- Bruneel, Claude 1989. Éhínség vagy járvány? A halandóság egykori „szállító”. *Demográfia* 32. 1–2. sz. 89–102.
- Chaunu, Pierre 1971. *A klasszikus Európa*. Gondolat, Budapest.
- Czigány László 1985. Az 1831. évi kolerajárvány Zalában. *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból* 1984–1985. Zalaegerszeg. (Zalai Gyűjtemény 21.)
- Csoma Zsigmond 1991. Etnikai és mentalitásbeli sajátosságok a dunántúli németek szőlő- és bortermelésében a XVII–XX. században. Gazdasági integráció egy művelési ágon belül. In Halász Péter (szerk.): *A Duna-menti népek hagyományos műveltsége. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére*. Budapest, 277–287.
- Daday András 1931. *A Pest megyei első kolerajárvány története*. Budapest.
- Daday András 1932. Adatok a pápai első cholerajárvány történetéhez. *Budapesti Orvosi Újság* XXX. 7. sz. 165–168.
- Dávid Zoltán 1963. A történeti demográfiai források értelmezésének kérdései. *Demográfia* 6. 4. sz. 515–525.
- Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán 1998. A rendi társadalom felbomlása. In Gergely András (szerk.): *19. századi magyar történelem. 1790–1918*. Korona K. Budapest, 57–125.
- Dunabogdány 1993. In Diós István (főszerk.): *Magyar katolikus lexikon* II. 726.

- Elter András 2002. A házasságkötések demográfiája Dunabogdányban az anyakönyvek tükrében 1724–1895. In *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 3. 143–184.
- Faragó Tamás 1979. Falusi iparosok a Pilisben és Buda környékén a XVIII. században. In Éri István et al. (szerk.): *III. Nemzetközi Kézművesipartörténeti Konferencia*. Veszprém, 181–188. (Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője II.)
- Faragó Tamás 1992. Hagyományok elmúlása. (A szokások és értékrend változásának vizsgálata a házassági szezonálitáson keresztül.) In Bárdos István – Beke Margit (szerk.): *Egyházak a változó világban*. Esztergom, 239–256.
- Faragó Tamás 1994a Házassági szezonálitás Magyarországon a 18–20. században. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XXXII. 239–256.
- Faragó Tamás 1994b A házasságkötés kalendáriuma a 18. században. In Faragó Tamás (szerk.): *Város és társadalom a 16–18. században*. Miskolc, 61–87. (Studia Miskolciensia 1.)
- Faragó Tamás 2000. Nemek, nemzedékek, rokonság, család. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai, Budapest, 391–483.
- Fényes Elek 1851. *Magyarország geographiai szótára* I. Pesten.
- J. Fráter Zsuzsanna 1980. *Az 1855. évi kolerajárvány Magyarországon*. Budapest. (Történeti Statisztikai Füzetek 5.)
- Galgóczy Károly 1877. *Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye monográfiája*. III. Budapesten.
- L. Gál Éva 1988. *Az Óbudai uradalom a Zichyek földesurasága alatt, 1659–1766*. Akadémiai, Budapest.
- Grynaeus Tamás 1987. Kolera. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon* 3. Budapest, 240.
- Hála József 1999. Kőbányászat és kőfaragás Dunabogdányban. In Papp Gábor (szerk.): *A dunabogdányi Csódi-hegy ásványai*. Miskolc, 15–38. (Topographia Mineralogica Hungariae VI.)
- Halász Gejza 1870. *A Budapesten uralgott járványos betegségek története, különös tekintettel a choleraára*. Budapest.
- Horváth Sándor 1889. Házassági kapcsolatok a horvátok lakta Nardán. *Vasi Szemle* LXIII. 185–203.
- Kakuk Mátyás 1983. A házasságkötés időpontja Kunszentmártonban a XVIII–XIX. században. In Novák László – Ujváry Zoltán (szerk.): *Lakodalom*. Debrecen, 55–79.
- Keleti Károly 1875. *Magyarország népesedési mozgalma 1864–73-ban és a kolera*. Budapest.
- Klinger András 1972. *A népmozgalom főbb adatai községenként 1828–1900*. V. Budapest.
- Kós Károly 1974. Hagyomány és anyagi élet. A „lakodalmas nap” vizsgálata Mezőköbölkúton. *Korunk* XXXIII. 745–752.
- Kós Károly 1980. Munka, életmód és hagyomány egy rítuselem változása tükrében. In Kós Károly (szerk.): *Eszköz, munka, néphagyomány*. Bukarest. 472–486.
- Kovács Béla 1996. *Bélapátfalva története*. Bélapátfalva.
- Linzbauer Ferenc Xavér 1860. *Codex sanitario-medicinalis Hungariae*. Tomus III. Sectio III. Budae.
- Livi-Bacci, Massimo 1999. *A világ népességének rövid története*. Osiris, Budapest.
- B. Lukács Ágnes 1966. Az 1831–32. évi magyarországi kolerajárvány néhány jellegzetessége. *Orvostörténeti Közlemények* 40. sz. 71–137.

- Mádai Lajos 1983. Kolerajárványok és az általános halandóság trendjei Európában. *Demográfia* 26. 2–3. sz. 330–349.
- Mádai Lajos 1990. Hat nagy kolerajárvány és a halandóság Magyarország dél-dunántúli régiójában a XIX. században. *Demográfia* 33. 1–2. sz. 58–95.
- Az 1930. évi népszámlálás. II. Foglalkozási adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok. 1934 Budapest. (Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat 86.)
- A Magyar Kir. Ministerium Rendeleteinek Gyűjteménye. 1873. folyam. 1873. Budapest.
- A Magyar Kir. Ministerium Rendeleteinek Gyűjteménye. 1874. évi folyam. 1875. Budapest.
- A magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve II. 1882. Budapest.
- A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása II. 1904. Budapest. (Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat 2.)
- A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája I. A magyar mezőgazdasági statisztika fejlődése s az 1895. VIII. évi törvénycikk alapján végrehajtott összeírás főbb eredményei községenként. 1897. Budapest.
- Magyarországi művelési ágak szerinti terjedelme és földjövödelme. 1865. Budapest.
- Nagy József 1876. A cholera Nyitra megyében 1831–1874-ben. Nyitra.
- Nagy Varga Vera 1987. A ceglédi reformátusok házassági kapcsolatai (1723–1810). Szentendre, (*Studia Comitatus* 18.) 99–121.
- Örsi Julianna 1983. Exogámia és endogámia Magyarországon a XVIII–XIX. században. In Novák László – Ujváry Zoltán (szerk.): *Lakodalom*. Debrecen, 31–54.
- Paládi-Kovács Attila 2000. Kisiparosok. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz VIII. Társadalom*. Budapest, 310–362.
- Paládi-Kovács Attila 2001. Hagyományos közösségek időhasználatának eltérő vonásai. In Barna Gábor (szerk.): *Társadalom, kultúra, természet. Tanulmányok a 60 éves Bellon Tibor tiszteletére*. Karcag–Szeged–Szolnok, 139–150.
- Ráduly János 1997. Az 1873. évi kolerajárvány a népi tudatban. In Ráduly János: *Vetetem gyöngyöt. Népköltészeti tanulmányok, közlések*. Székelyudvarhely, 105–116.
- Réthy Antal 1998. *Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1801–1900-ig* I. Budapest.
- I. Sándor Ildikó 1973. A dunabogdányi kőbányászat és kőfaragás néprajzi vonatkozásai. A kőbányászat társadalmi, gazdasági háttere. Szentendre, (*Studia Comitatus* 2.) 229–255.
- Sándor Pál 1966. A parasztbirtokok Borosjenőn, különös tekintettel a szőlőbirtoklásra (1851). *Agrártörténeti Szemle* VIII. 547–552.
- Schaffer Antal 1905. *A Duna és nagyobb mellékfolyói mentén feltárt kőfejtő telepek és művelésük leírása*. Budapest.
- Schulteisz Emil – Tardy Lajos 1964. A magyarországi járványok történetéből. *Történelem* 1964. 3. sz. 111–156.
- Szilágyi Miklós 1999. A tanyás. In Ujváry Zoltán (szerk.): *Ünnepi kötet Szabó László tiszteletére*. Debrecen, 267–276.
- Tárkány-Szücs Ernő 1981. *Magyar jogi népszokások*. Gondolat, Budapest.
- Tilkovszky Lóránt 1955. *Az 1831. évi parasztfelkelés*. Budapest.
- Tormay Károly 1856. *Adalékok az 1854/55-ben Pest város és környékében dühöngött cholera járvány statisztikájához*. Pest.

- Valló István 1930. *A kolera története Győrött*. Győr. (A Győri Szemle könyvtára 2.)
- Vörös Károly 1980. A népesség. In Mérei Gyula (főszerk.): *Magyarország története 1790–1848*. 1. Akadémiai, Budapest. 473–484.
- Wrigley, Edward Anthony 1973. *Népesedés és történelem*. Kossuth K., Budapest.
- Zólyomi József 1990. Egy Nógrád megyei német település (Berkenye) az anyakönyvek tükrében. *Nógrád megyei Múzeumi Évkönyv* 16. 75–124.
- Zólyomi József 1998. *Órhalom története*. Órhalom.

EPIDEMIC MORTALITY, MARRIAGES AND LOCAL MARKETING OPPORTUNITIES IN DUNABOGDÁNY IN THE 19TH CENTURY*Summary*

This paper examines the connection between epidemic mortality and marriages in a Roman Catholic local community (Dunabogdány) in the 19th century. The source of the micro-analysis is the Roman Catholic parish register on the basis of which the author can examine the influence of epidemic mortality on the timing and intensity of marriages. That influence can be described by two phenomena: by the postponement of marriages in the period of epidemics and by the peak of remarriages after the epidemics. The examined period is the time of the great cholera epidemics in the 19th century.

In 19th century Dunabogdány the three most serious mortality crises were the cholera epidemics in 1831, 1849 and 1873. Examining the marriage peaks after the epidemics the author demonstrates that the remarriages of the widows and widowers had a decisive role in those changes. The postponement of marriages in the epidemic periods was not significant because of the weakness of prohibitions and the coincidence of epidemics and the periods poor in marriages. As for remarriages a high proportion of widowers got remarried in a relatively short time (in a year after the death of their partners) while this seldom occurred in the case of widows. This tendency got stronger in the course of the century. Other data (increase of the mean age of people remarrying within a year, decrease of the length of widowhood, changes in the marital status of remarrying men's brides that can be characterised by the increasing proportion of widows at spinsters' expense) prove that certain circumstances drove the widowers and widows to restore their incomplete households as quickly as they could. In the author's opinion the main cause of this process must be the increasing manpower demand of the farms in consequence of the favouring marketing opportunities since the population of the settlement that mainly consisted of wine-growers had a very good market in the dynamically developing capital.

Tables:

1. Number of cholera deaths comparing to all deaths

Heading: Year; Number of deaths (Total, Cholera deaths, Other death causes); Cholera as the cause of death (%)

2. *Mortality in the years around the most serious epidemics*
Heading: Year; Number of deaths (Total, Non-cholera)
3. *First and last days of the epidemics*
Heading: Year; Date of the first and last cholera death
4. *Distribution of cholera deaths and marriages by date during the cholera epidemic in 1873*
Heading: Period; Number of cholera deaths; Number of marriages
5. *Marital status of the cholera dead and the proportion of their widows' remarriages*
Heading: Year of the epidemic; Marital status of the dead (married, wife/widower; husband/widow; bachelor/spinster; widow/widower); Persons remarrying within a year (Total, male, female); Proportion of persons remarrying within a year (Comparing to the number of all the widows/widowers; to the number of widowers; to the number of widows)
6. *Age of the widowers remarrying and not remarrying within a year*
Heading: Year of the epidemic; Mean age of widowers remarrying within a year; Mean age at death of the wives of those who remained widowers within a year; Mean estimated and rounded age of those widowers
7. *Mean age at first marriage and the age difference between spouses*
Heading: Year; Mean age at first marriage (male, female); Age difference
8. *Proportion of the types of remarriages, 1820–1879*
Heading: Year; Number of marriages of widowers and spinsters per 100 remarriages; Number of marriages of widows and bachelors per 100 widow marriages; Number of marriages between widowers and widows per 100 remarriages; Number of widow marriages per 100 marriages
9. *Proportion of the types of remarriages, 1880–1895*
Heading: Year; Number of marriages of widowers and spinsters per 100 remarriages; Number of marriages of widows and bachelors per 100 widow marriages; Number of marriages between widowers and widows per 100 remarriages; Number of widow marriages per 100 marriages
10. *Marital status of the brides of remarrying cholera widowers*
Heading: Year of the previous epidemic; Number of the spinsters; Number of the widows
11. *Mean age of remarrying cholera widowers and that of their brides*
Heading: Year of the previous epidemic; Mean age of bridegrooms; Mean age of brides; Age difference

Figures:

I. Seasonal distribution of first marriages between 1820 and 1879 (%)

- II. Seasonal distribution of the marriages of widows and widowers between 1820 and 1879 (%)*
- III. Marital status of bridegrooms, 1760-1895 (exogamous marriages)*
Bachelor: 71%; Widower: 29%
- IV. Marital status of bridegrooms, 1760-1895 (all the marriages)*
Bachelor: 80%; Widower: 20%